

Παραδοσιακές μορφές της Μέσα Μάνης. Δομή και διάρθρωση

ΧΑΙΔΩ ΖΩΤΙΚΑ
ΣΥΛΒΙΑ ΚΕΡΕΣΤΕΤΖΗ

Στην απόμακρη χερσόνησο της Μάνης το οικιστικό περιβάλλον εκφράζει άμεσα την ιδιότυπη κοινωνική συγκρότηση των κατοίκων του, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τις ιστορικές μεταλλαγές και καθορίστηκε από τα δεδομένα του φυσικού χώρου.

Η περιπλάνηση ανάμεσα στα μοναχικά δρομάκια, τα έρημα σπίτια των διάσπαρτων πέτρινων οικισμών της περιοχής ήταν για μας ερέθισμα και προτροπή για μια πιο στενή γνωριμία με την ιστορία, τη μορφή και τη λειτουργία αυτού του χώρου. (εικ. 1)

Η ματιά μας στάθηκε στη Δυτική –Αποσκιερή Μάνη. Στο κέντρο της η περιοχή «Εμπρός», ίσως η σημαντικότερη της νότιας Μάνης (Σχ. 1) Βασικοί διαμορφωτικοί παράγοντες της εξέλιξης του ανθρωπογενούς οικιστικού περιβάλλοντος ήταν τόσο η ιδιαιτερότητα του γεωγραφικού χώρου, όσο και τα πολιτιστικά στοιχεία και η κοσμοαντίληψη του Μανιάτικου λαού.

Η γεωγραφική θέση και η μορφολογία του εδάφους συντέιναν στην αποκοπή από τον υπόλοιπο Ελλαδικό χώρο και προπάντων περιόριζαν τις δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης (ο τόπος τραχύς, η γη ξερή και πετρώδης).

Ενώ στην Έξω Μάνη η διαμόρφωση του εδάφους, η ύπαρξη γόνιμων και καλλιεργήσιμων γαιών, επέτρεψαν την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας.

πράγμα που με την εμφάνιση του υπερπροϊόντος οδήγησε σε φεουδαρχικές οικονομικές δομές και στην ύπαρξη της κοινωνικής τάξης γαιοκτημόνων, στη Μέσα Μάνη τα πράγματα ήταν διαφορετικά¹.

Οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες διατήρησαν κατά τη διάρκεια πολλών αιώνων Φραγκοκρατίας, Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας στη Μέσα Μάνη ένα οικονομικό σύστημα με επιβιώσεις του αρχέγονου κοινοτικού².

Σ' αυτή την οικονομική δομή ανταποκρινόταν με τον καλύτερο τρόπο η κοινωνική οργάνωση με βάση την ένοπλη, αιματοσυγγενική, αρρενογονική, αγροτική πατριά.

Με αυτά τα κοινωνικοοικονομικά δεδομένα δένεται η αγροκτηνοτροφική οικονομία και η ανάγκη για πολεμική οργάνωση. Οι προαναφερόμενες κοινωνικές αναγκαιότητες διαμορφώνουν και το οικιστικό πλέγμα ανάλογα: με μια πολυδιασπορά σε μικρού μεγέθους οικήσεις, που μπορεί να είναι είτε απλές κτιριακές εγκαταστάσεις μιας ή δύο πατριών, χωρίς τη σύσταση οικιστικού πλέγματος, είτε μικροί οικισμοί αποτελούμενοι από σνοικίες – μαχαλάδες πατριών. (Σχ. 2)

Στην περιοχή Εμπρός, που μελετάμε. (Νικλιάνικο και Κατωπάγγι) έκτασης 36 τ.χιλ. περίπου έχουμε 36 οικήσεις χωροθετημένες σε διάφορα σημεία πάνω στο υψίπεδο. Οι κτιριακές τους εγκαταστάσεις είναι συνήθως 10-50 σπίτια με πύργους και πυργόσπιτα.

Για να μπορέσουμε να καταλάβουμε πιο ολοκληρωμένα γιατί η Μέσα Μάνη διατήρησε εντούτοις μια τόσο μεγάλη πυκνοκατοίκηση μέχρι και την Τουρκοκρατία, αλλά και γιατί συγκρότησε οικισμούς, πρέπει να γνωρίζουμε ότι:

–η Μέσα Μάνη λόγω της γεωγραφικής της θέσης πάντα προσέλαβε ανυπότακτους στην «κεντρική εξουσία»,

–ότι το ιδανικό της ελευθερίας και η ανυποταγή στους κατακτητές ήταν ισχυρή συνείδηση στο Μανιάτικο λαό,

–και ότι υπήρχε μικρή οικονομική διαφοροποίηση ανάμεσα στους κατοίκους.

Οι οικισμοί εκφράζουν το γεγονός μιας κοινωνικής ζωής που προχωράει συμμεριζόμενη στόχους και επιθυμίες μιας ενοποιημένης ομάδας³. Ο πυρήνας αυτής της ενοποιημένης ομάδας υπήρξε για τη Μέσα Μάνη αυτό που ομάσαμε ένοπλη αγροτική πατριά. Ο εντεινόμενος

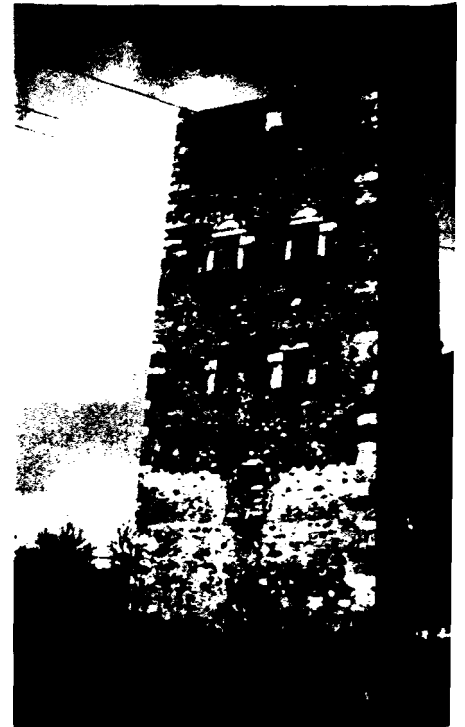
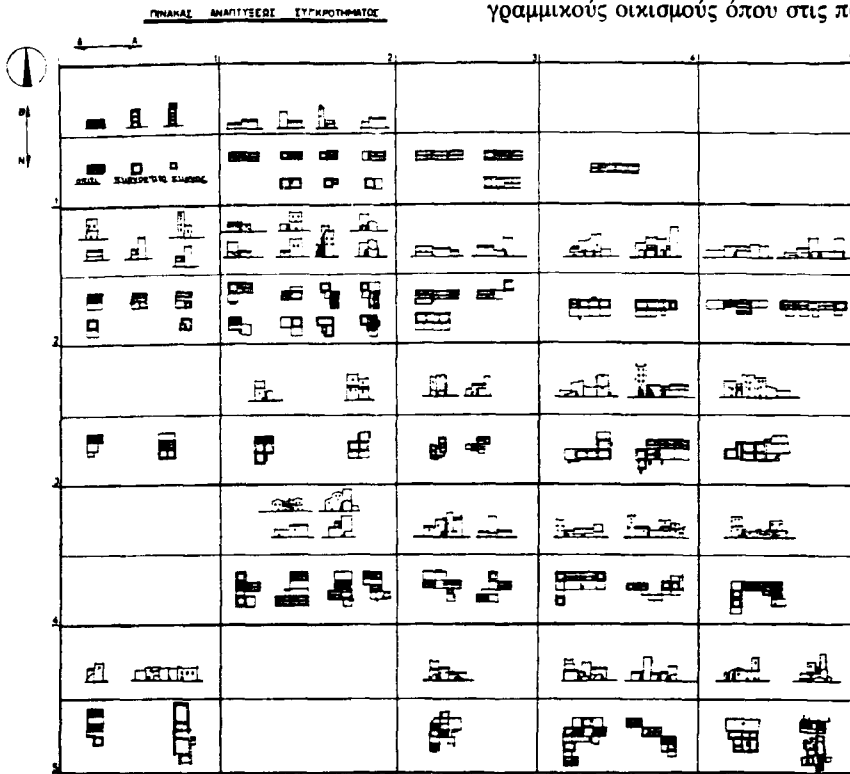
* Το άρθρο αυτό είναι περίληψη διάλεξης που δόθηκε στην Αρχιτεκτονική σχολή του ΕΜΠ στις 6/5/90 με επιβλέποντες Μ. Αποστόλου, Κ. Κρεμέζη

διαφορετικών γενιών). Κυριαρχεί η οικογενειακή κλειστή παραγωγή.

Οι κάτοικοι του μεσομανιάτικου οικισμού δεν νιώθουν τόσο κάτοικοι του οικισμού τους, όσο κάτοικοι του μαχαλά της γενιάς τους.

Η πορεία μετάβασης από τα χωράφια στην κατοικία ήταν: χωράφια → μονοπάτι ή όχι → αυλόπορτα → σκαλετέρα → δώμα λιακού κατώφλι. (Σχ. 7) Στους γραμμικούς οικισμούς όπου στις παρειές

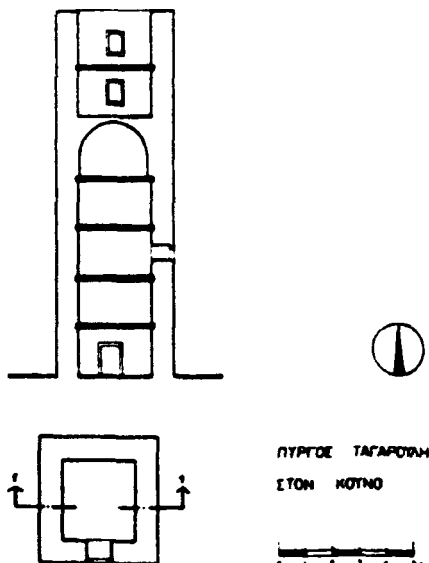
δαφοκυριαρχία και ιδιωτικότητα της γενιάς. Ο δρόμος είναι υλοτονιασμένος γιατί στις οικονομικές σχέσεις δεν υπάρχουν ανταλλαγές ή εμπόριο (τουλάχιστον όχι στο βαθμό που να συγκροτούν κίνηση σε δημόσιο δρόμο, ανάγκη για συνάντηση

των συγκροτημάτων ξεκινούσαν τα χωράφια των γενιών, τα σπίτια και πυργόσπιτα μπορεί να είχαν δύο αυλόπορτες, τη μια πιο κοντά στα χωράφια και την άλλη πιο κοντά στο δρόμο.

Στα συγκροτήματα των παλιότερων

και μεγαλύτερων γενιών, που αυξάνουν τη συνεκτικότητά τους στον καθορισμένο χώρο, η γραμμική επέκταση γίνεται γωνιακή ή σχήματος Π.

Η αυλή γίνεται πιο κλειστή περιτοιχισμένη από τα κτηριακά σύνολα που ορ-

θώνονται στις παρειές των δρόμων.

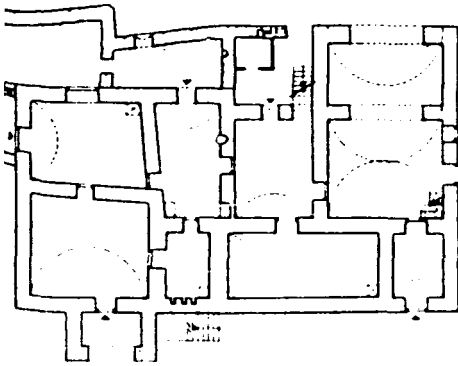
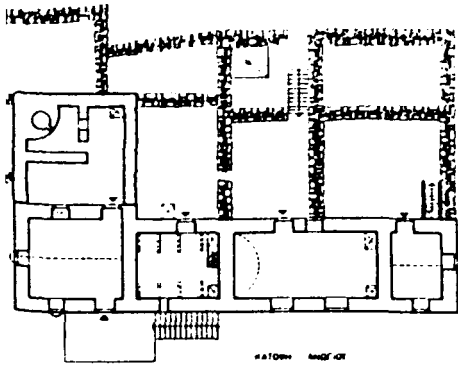
Τα πυργόσπιτα κτίζονται εδώ πάνω στα παλαιότερα σπίτια και τους λιακούς τους. Οι διαδοχικές αναπτύξεις και οι περιτοιχισίες των ελεύθερων χώρων, οι διακλαδώσεις των ενδιάμεσων δρόμων και τα πλατώματα συγκροτούν μαχαλάδες γενιών με ρούγες, εκκλησίες και μονοπάτια.

Η μετάβαση από το δρόμο γίνεται πολλές φορές με μια μόνο κεντρική είσοδο στην αυλή ή με το μονοπάτι της γενιάς. Η είσοδος ονομάζεται διαβατικό· πήρε χαρακτηρισμό συμβολισμού, έγινε ρούγα, χώρος συνάθροισης της γενιάς και επικοινωνίας με το μαχαλά.

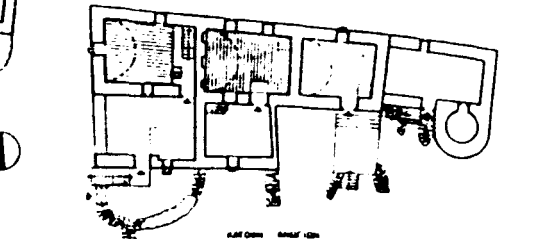
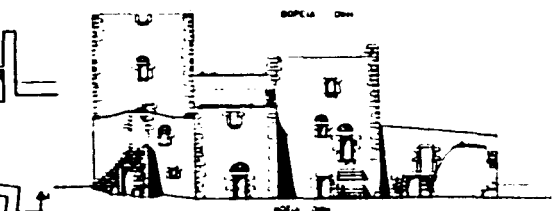
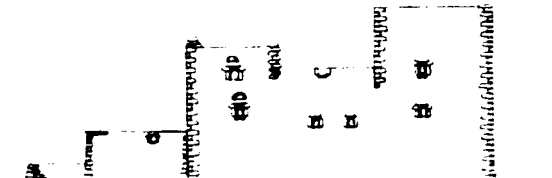
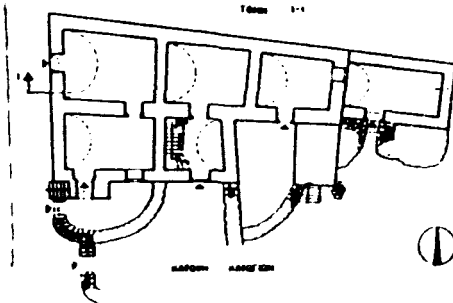
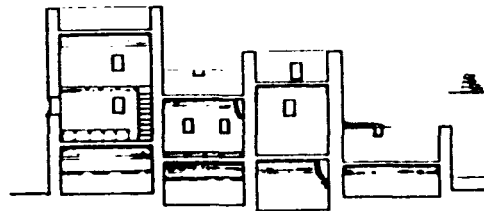
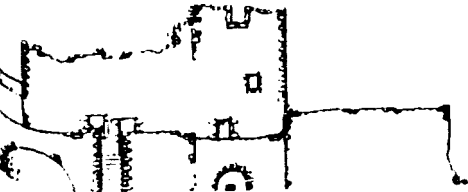
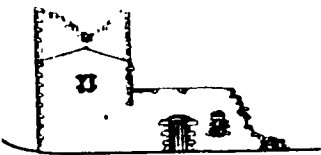
Μορφολογικά χαρακτηριστικά του συγκροτήματος

Το συγκρότημα είναι μια ενότητα από διακεκριμένους τύπους. Η αποκάλυψη των μερών βοηθάει στην κατανόηση του συνόλου, στην αναγνώριση των αρχών που αυτό συγκροτήθηκε. Οι βασικοί αρχιτεκτονικοί τύποι: σπίτι, πύργος, πυργόσπιτο ξεχωρίζουν· οι διαδοχικοί πρισματικοί όγκοι τους είναι διακριτοί από τους γωνιόλιθους, τα ύψη και τις στεγασείς, τους λιακούς και τις σκάλες. Η μονάδα δίνει το ρυθμό της επανάληψης. Εκφράζει την κλίμακα και τις αναλογίες στη σχέση πλήρων και κενών.

Η συνεκτικότητα των κτισμάτων συσχετίζεται με την παλαιότητα του συγκροτήματος. Στα συγκροτήματα, μέχρι το 19ο αι., κυρίαρχη είναι η κατακόρυφη μορφή του μοναχικού πύργου που «φυτρώνει» στα χαμηλά κτίσματα. Τα σπίτια διατάσσονται σε πυκνή παράθεση στη βάση του πύργου, είναι στενομέτωπα και με μικρά ανοίγματα. Τα περάσματα είναι στενά.

ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΚΑΜΑΡΗΝ ΕΤΕΡΗ ΠΥΡΓΙΑ

ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΚΑΜΑΡΗΝ ΕΤΕΡΗ ΠΥΡΓΙΑ

Εδώ αποτυπώνεται η αγωνία της άμυνας και της προστασίας.

Η μορφολογική εικόνα των παλιών πυρρήνων αλλάζει με την ανύψωση πυργόσπιτων. Το πυργόσπιτο πυκνώνει το συγκρότημα, και τονίζει περισσότερο την κατακορυφότητα. Τώρα η υψομετρική αναλογία αποκτά μια διαδοχική κλιμάκωση, από τον πύργο, στο πυργόσπιτο, στο σπίτι, το λιακό, το βοηθητικό κτίσμα. (Σχ. 8)

Στην πορεία του χρόνου η ανάγκη ιδιωτικότητας αυξάνει, ο χώρος ανοίγει και επιδιώκεται η άνεση. Οι παλιοί πυρήνες επεκτείνονται με συγκροτήματα πυργόσπιτων-λιακών στις αγροκτηνοτροφικές εκτάσεις. (εικ. 7) Η αυλή εδώ συναντιέται με το δρόμο του οικισμού. Τα κτίσματα προβάλλουν στο βάθος του ιδιωτικού υπαίθριου, η μάνδρα χαμηλώνει. Ανοίγονται νέοι δρόμοι και οι κάτοικοι δε διατάζουν γκρεμίζοντας τμήματα των τοίχων των σπιτιών να ανοίγουν πόρτες σ' αυτές.

Τα ανοίγματα με τις πολύ μικρές διαστάσεις τους, από την πολεμότροπα μέχρι το μικρό τοξωτό άνοιγμα και τις χαμηλές πόρτες, πετυχαίνουν έντονη σμίκρυνση της κλίμακας. (εικ. 8) Σ' αυτό βοηθάει και το ενοποιητικό στοιχείο του υλικού της πέτρας και ο τονισμός των επιφανειών⁵.

(εικ. 9) Η γενική χρήση της πέτρας σε κάθε κατασκευή, η μικρή κάλυψη της από το κονίαμα των αρμών, η απουσία διακοσμήσεων, χρωματισμών και επιχρισμάτων, συντελούν στην ανάδειξη του υλικού της πέτρας, η οποία γίνεται η κυρίαρχη υφή των επιφανειών. Η ομοιόμορφη επανάληψη των λίθων στην κατασκευή γίνεται βασικός παράγοντας κλίμακας επιφανειών. Η απουσία διάρθρωσεως στις όψεις με διακοσμητικά στοιχεία, η υπερχή του πλήρους πάνω στο κενό και το απότομο τελείωμα των επιφανειών με κοφτές ακμές έχουν σαν συνέπεια τον τονισμό των επίπεδων επιφανειών και όψεων.

Δομή και διάρθρωση των οικισμών

Η οργάνωση των οικισμών βασίζεται στον τρόπο που εξελίσσεται αναπτυσσόμενο το κάθε συγκρότημα γενιάς σ' αυτούς. Σε πολλές περιπτώσεις την οίκηση αποτελούν ένα, δύο ή τρία κτιριακά συγκροτήματα γενιών είναι τα λεγόμενα ξεμόνια.

(Σχ. 9) Ο τρόπος συγκροτήματος, η δομή και διάρθρωση του οικισμού δε σχετίζεται πάντα με τα πληθυσμιακά δεδομένα και την έκταση που καταλαμβάνει ο οικισμός.

Οι παράγοντες που επηρεάζουν το μέγεθος και τη διάρθρωση ενός οικισμού σχετίζονται:

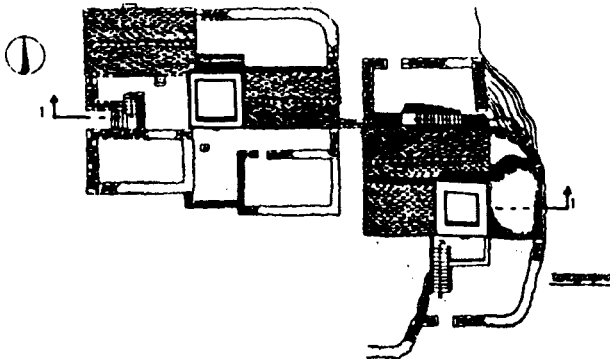
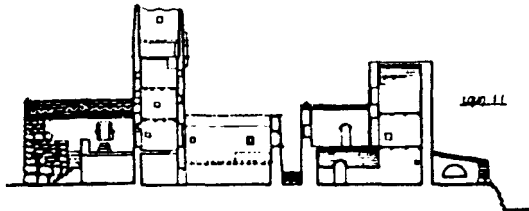
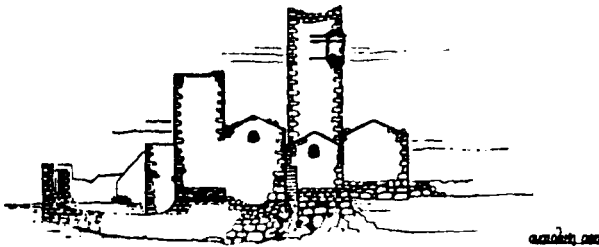
- με την παλαιότητα του οικιστικού δικτύου και τις συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες

- τον αριθμό και τις σχέσεις των ισχυρών γενιών μεταξύ τους, καθώς και τις σχέσεις τους με τα στρώματα των αδύνατων «αχαμνόμερων».

- τους γεωμορφολογικούς παράγοντες (έδαφος, προσανατολισμός, θέες)

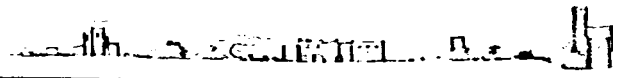
- τον οικονομικό και διοικητικό του ρόλου στην περιοχή.

Στην εργασία μας για να βγάλουμε συμπεράσματα για τη δομή και τη διάρθρωση των οικισμών της περιοχής «Εμπρός» χρησιμοποιήσαμε τα στοιχεία από την ανάλυση 7 χαρακτηριστικών οικη-

συγκροτήμα
Μεσοκλίμα
στη Νόμα

ΑΡΧΙΑ

ΛΕΟΝΤΣΑΡΟΣ

ΒΟΥΔΙΚΛΑΡΗΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΛΙΣ

Μ. Α. Α.

σεων: Κούνος, Κηπούλα, Κάτω Μπουλαριοί, Παγγιά, Νόμια, Γάτι και Αρχιά.

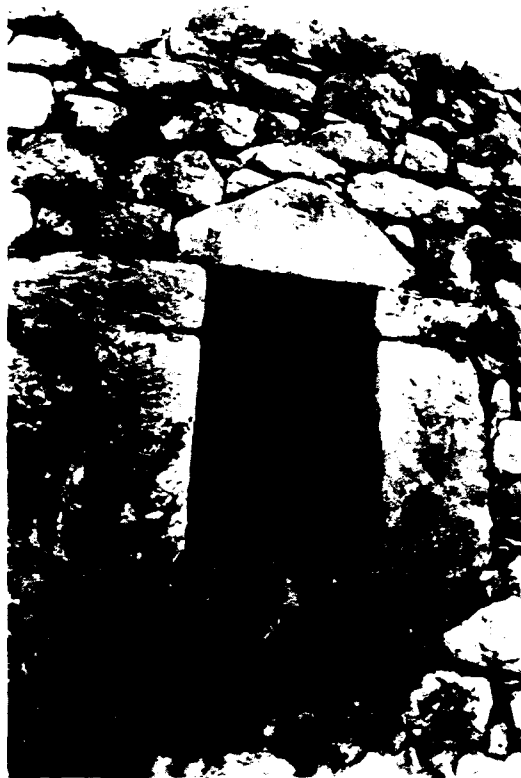
Η εξέταση των οικήσεων έγινε με βάση την πυκνότητα συνεκτικότητα και τη μορφή ανάπτυξης (περίκεντρη ή γραμμική). Σημαντικό είναι να σημειώσουμε ότι οι συνεκτικότητες και ο τρόπος ανάπτυξης μπορεί να διαφέρουν στον ίδιο οικισμό από μαχαλά σε μαχαλά.

Αναγνωρίζουμε τις εξής περιπτώσεις ανάπτυξης:

1) Οικισμοί ή μαχαλάδες με περίκεντρη ανάπτυξη γύρω από ρούγα, εκκλησία ή περάσματα και ακτινωτές διατάξεις δρόμων. Αυτή η ανάπτυξη απαιτεί μεγάλη πυκνότητα-συνεκτικότητα. Πρόκειται συνήθως για παλιά οικιστικά δίκτυα, οικήσεις ισχυρών γενιών, οικισμούς γρήγορα ανεπτυγμένους λόγω οικονομικής άνθισης ή έλεγχο περασμάτων.

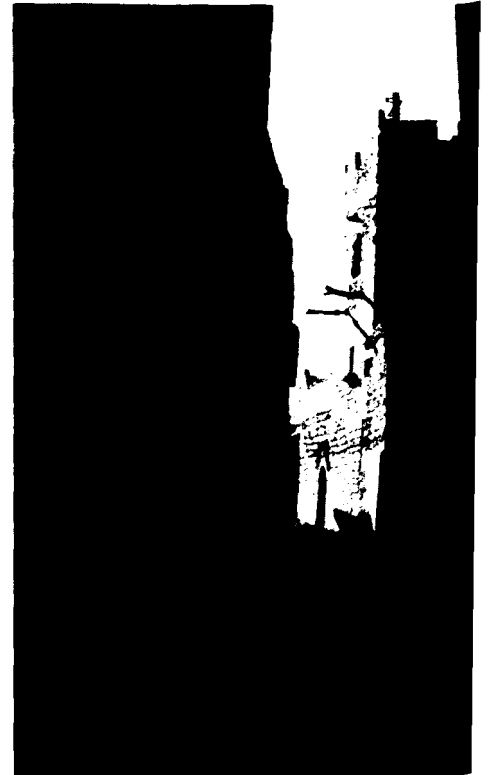
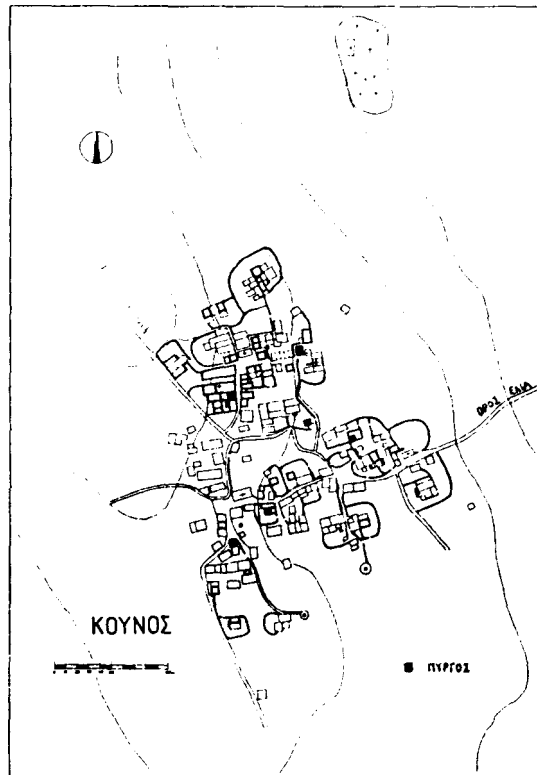
Ο Κούνος από τους παλιότερους ή μεγαλύτερους οικισμούς ακολουθεί το ακτινωτό σύστημα, όπως και ορισμένες γειτονιές του. (Σχ. 10) Είναι γεωγραφικά τοποθετημένος στο κέντρο του Κατωπαγγιού και οι οδικές συνδέσεις των διαφόρων οικήσεων του υψίπεδου γίνονται δια μέσου του οικισμού. Κατοικείται από ισχυρές γενιές Νικλιάνων που φτιάχνουν κοιτίδες σ' όλο το Κατωπάγγι, ενώ έχουν σχέσεις (συγγενικές ή εμπορικές) με ισχυρά σόγια από το κεφαλοχώρι της Κοίτας. Οι σχέσεις μεταξύ των πατριών ήταν δυναμικές και ανταγωνιστικές. Αυτό φανερώνεται από την ανυπαρξία συνολικού κέντρου (παρά την ακτινωτή ανάπτυξη), από τους διακεκριμένους μαχαλάδες των γενιών (οι ισχυρές σηματοδοτούνται από πύργο) και τον έλεγχο των υποχρεωτικών οδικών αξόνων από τις ισχυρές. (εικ. 10) Στα Παγγιά η μεγάλη συνεκτικότητα (γύρω από ένα κεντρικό, κλειστό μονοπάτι μικρού μήκους) έχει να κάνει με τη γρήγορη οικονομική τους ανάπτυξη τα μετεπαναστατικά χρόνια (εμπόριο ελιάς), που σφραγίζεται με την έκρηξη της οικοδομικής ανάπτυξης. (Σχ. 11)

2) Γραμμική ανάπτυξη σε οικισμούς με υψηλή πυκνότητα. Βασικοί παράγοντες διαμόρφωσης της παραπάνω ανάπτυξης είναι τα γεωμορφολογικά δεδομένα και οι οδικοί άξονες. Οι Κάτω Μπουλαριοί, για παράδειγμα, αναπτύχθηκαν από το 14ο αι. πάνω στη φυσική διάοδο από τα βουνά προς το Κατωπάγγι. Η φυσική κλίση του εδάφους αξιοποιείται για τον έλεγχο του κεντρικού οδικού άξονα της Μ. Μάνης. (Σχ. 12) Από τη θέση τους μπορούν να εμποτεύουν τη θαλάσσια κίνηση στον όρμο του Γερολιμένα (σημαντικές μετοικήσεις γενιών των Κάτω Μπουλαριών έγιναν προς το Γερολιμένα το 1990). Η ανάπτυξή του έχει να κάνει και με το γεγονός ότι κατοικήθηκε από ισχυρές πατριές της Κοίτας, που μετοίκησαν εκεί για να απλώσουν την επιρροή τους (Θεοδωρακάκος).

3) Χαμηλή πυκνότητα-διασπορά στον αγροτικό χώρο.

Συνήθως τη μορφή αυτή τη συναντάμε σε μαχαλάδες αχαμόμερων, σε ξενόνια και σε νεότερες επεκτάσεις παλιών οικισμών. Η γειτονιά Κουρακλιάνικα της Νόμιας, που δίνει τέτοια εικόνα, ήταν γειτονιά αχαμόμερων που δεν είχαν δυνατότητα να υψώσουν πύργο ή να τελειοποιήσουν τις κτηριακές τους εγκαταστάσεις. (Σχ. 13) Έτσι παλιοί πυρήνες λίγοι διατηρούνται. Τα νεότερα πυργόσπιτα που συναντάμε, έχουν το χαρακτήρα της

αγροτικής κατοικίας που προαναφέραμε.

Οι οικισμοί μπορεί να συγκροτούνται από μαχαλάδες που γειτνιάζουν (Κηπούλα, Κούνος) ή που απέχουν μεταξύ τους (Παγγιά, Νόμια). (εικ. 11) Λόγοι για τους οποίους μπορεί να συμβαίνει το δεύτερο είναι οι ανταγωνισμοί των γενιών, η γεωμορφολογία του εδάφους, που μπορεί να τους επιτρέπει έλεγχο οδικών αξόνων και αμυντική διάταξη, καθώς και η ανάγκη για άμεση πρόσβαση σε εύφορα εδάφη.

Το οικιστικό πλέγμα στην περιοχή «Εμπρός», όπως το βλέπουμε σήμερα, διαμορφώθηκε από συγκεκριμένους ιστορικούς και κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες.

Γενικά στην παλαιότερη περίοδο ο πληθυσμός ζει αποτραβηγμένος στην ενδοχώρα και στα βουνά (Ξωβούνι, Εμπρός, Αγ. Πελαγία) λόγω της ανασφάλειας που δημιουργούν οι αναστατώσεις που συνοδεύουν την παρακμή του αρχαίου κόσμου. (εικ. 12) Οι οικισμοί είναι τότε λίγοι, αφανείς και κρυμμένοι στο τοπίο.

Στην επόμενη φάση 15ος-18ος αι. οι οικισμοί πυκνώνουν στα χαμηλά υψίπεδα και στους γύρω λόφους.

Μετά το 1830 οι σημαντικές εξελίξεις, που δρομολογήθηκαν, καθώς και η κοινωνικοοικονομική και χωροταξική οργάνωση αποδεσμεύτηκαν από την κατάσταση ανάγκης και εξωτερικής απειλής που είχε συντελέσει στη διαιώνιση του παλιού κλειστού συστήματος⁷.

Πολυάριθμες μετακινήσεις από τα πυκνά δημιουργούν μια σειρά μικρών οικήσεων των πατριών στον ευρύτερο αγροτικό χώρο. Μια σειρά νέα εδάφη πρωτοκατοικούνται και νέα ξεμοναχιά εμφανίζονται, η Αγ. Κυριακή, οι Καραβάδες, η Γαρδενίτσα, το Ψείον, η Νεάδα.

Τα δύο λιμάνια ο Μέζαπος και ο Γερολιμένας αυξάνουν τον πληθυσμό τους συνεχώς.

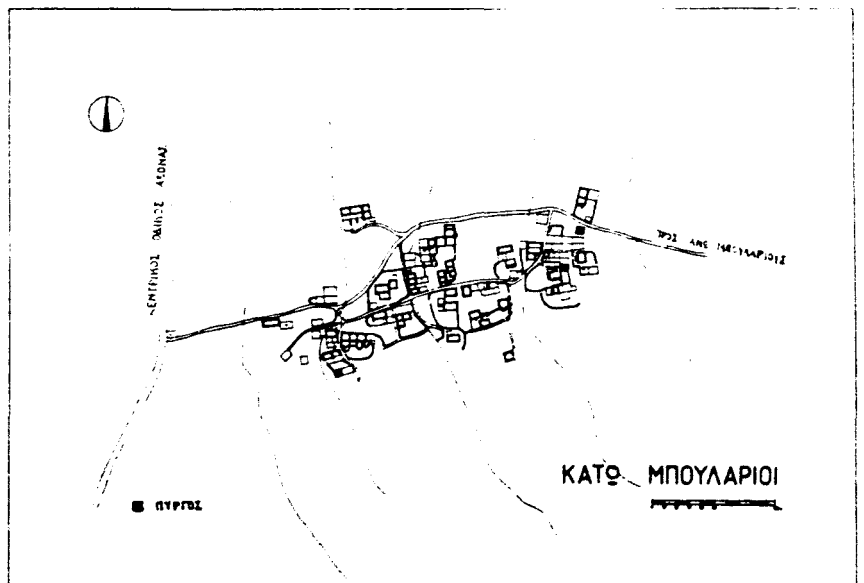
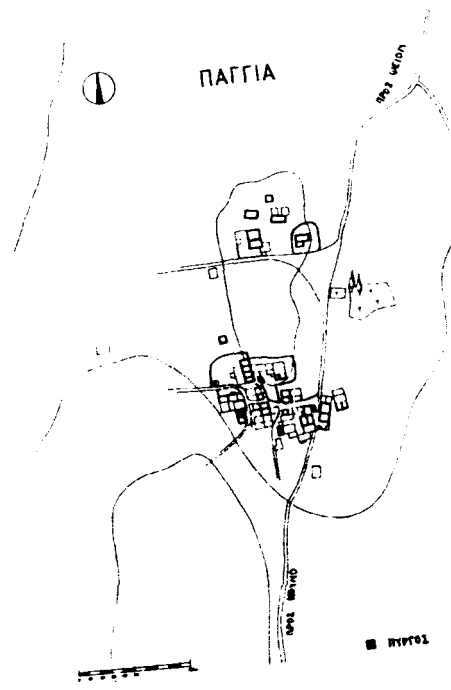
Έτσι συντελείται ένα συνολικό εδαφικό μοίρασμα του ευρύτερου αγροτικού χώρου (πολυδιασπορά οικήσεων).

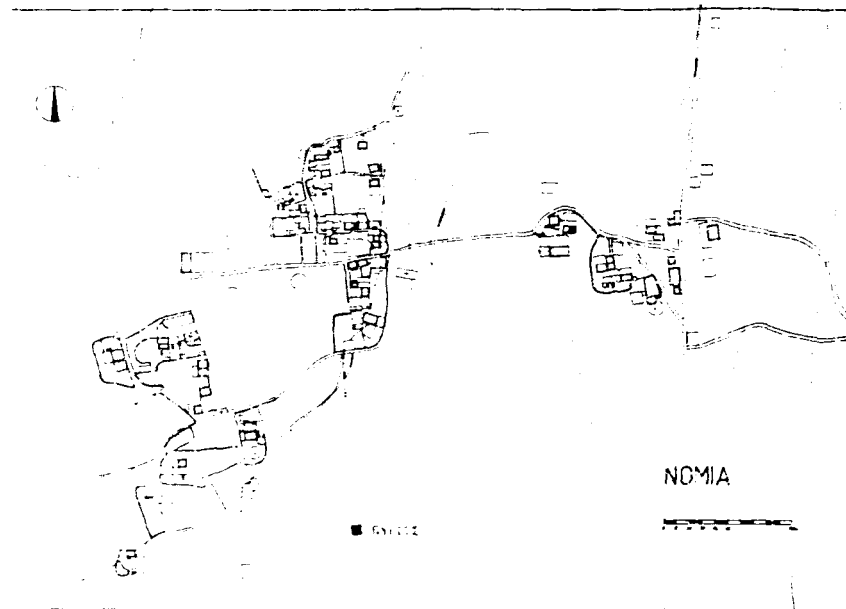
Ολοκληρώνεται μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας η εξελικτική συγκρότηση του οικιστικού περιβάλλοντος.

Από την ανάλυση φάνηκε ότι όλη αυτή η πορεία υπήρξε αντιφατική. Το ζήτημα που αναδεικνύεται είναι, πως οι ανταγωνισμοί αντίπαλων οικονομικών συμφερόντων μπορούν να δημιουργούν οικιστικές ενότητες, ενιαία μορφολογικά σύνολα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Κυριάκος Κάσσης Σύντομη Ιστορία της Μέσα Μάνης
2. Βλ. Κυριάκος Κάσσης Σύντομη Ιστορία της Μέσα Μάνης. Δήμος Μέξης Ιστορία της Μάνης
3. Βλ. Amos Rapoport. Ανώνυμη Αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες Εκδόσεις Αρχιτεκτονικών Θεμάτων
4. Βλ. Δικαίου Βαγιακάκου «Οι πύργοι της Μάνης» Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά 3 (1959)

5. Βλ. Κορρές-Τζανάκη «Η Κοίτα της Μέσα Μάνης» (διπλωματική εργασία 1972) Εκδόσεις ΕΜΠ 1977
6. Βλ. Καλλιγά Χάρης «Η εξέλιξη των οικισμών στη Μάνη» Οικισμοί στην Ελλάδα, Ο. Δουνάνης και Ρ. Ολίβεν (επιμ.) Αθήνα 1974
7. Βλ. Γιάννης Σαΐτας Μάνη Εκδόσεις Μέλισσα Αθήνα 1987

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κυριάκος Κάσσης: Σύντομη Ιστορία της Μέσα Μάνης

Κυριάκος Κάσσης: Γενεαλογία ή τα σόγια της Μέσα Μάνης

Δήμος Μέξης: Ιστορία της Μάνης

Δικαίου Βαγιακάκου: «Οι πύργοι της Μάνης» Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά 3 (1959)

Δικαίου Βαγιακάκου: Συμβολή εις τα περί Νικλων-Νικλιάνων

Δημητράκος-Μεσσιόκλης: Οι Νικλιάνοι, τομ 1. Αθήνα 1949

Βαλαβάνη Ελένη: Μορφές του νέου Ελληνισμού

Χριστοφίδου Αθηνά: Συμβολή στη μελέτη της μανιάτικης οχυρωματικής κατοικίας. Δύο πύργοι και ένα πυργόσπιτο στην Καρδάμυλη της Μεσσηνιακής Μάνης εκδ. ΥΠΠΕ 1984

Βασιλειάδης Δ: Μάνη

Αρχιτεκτονικά Θέματα: 9(1975) Αφιέρωμα στην Αρχιτεκτονική κληρονομιά

Σαΐτας Γιάννης: Μάνη Εκδόσεις Μέλισσα Αθήνα 1987

Σαΐτας Γιάννης: Προβλήματα ανάπτυξης της Μέσα Μάνης (διπλωμ. εργασία) Αθήνα 1972

Κορρές-Τζανάκη: Η Κοίτα της Μέσα Μάνης (διπλ. εργασία) εκδ. ΕΜΠ 1977

Καλλιγά Χάρης: Η εξέλιξη των οικισμών στη Μάνη. Οικισμοί στην Ελλάδα, Ο. Δουμάνης και Ρ. Ολίβεν (επιμ.) Αθήνα 1974

Απος Ραρορογι: Ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες. Εκδόσεις Αρχιτεκτονικά Θέματα

Δημήτρης Φιλιππίδης: Νεοελληνική Αρχιτεκτονική

Εκδόσεις Ατλαντίδα: Αρχιτεκτονική και Παράδοση (επιμέλεια έκδοσης Γιάννης Χατζηγώγας)

Σάββας Κονταράτος: Αρχιτεκτονική και Παράδοση. Εκδόσεις Καστανιώτη.

